

Gönderim Tarihi: 18.10.2019

Kabul Tarihi: 20.12.2019

CELİL MEMMEDGULUZÂDE’NİN ESERLERİNDE ERMENİLER

Armenians in the Literary Works of Jalil Mammadguluzadeh

Afina BARMANBAY

Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi,

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

afina.barmanbay@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8038-6668

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Celil Memmedguluzâde, ünlü “Molla Nesreddin” dergisinin editörü ve 20. yüzyıl başlarında Azerbaycan edebiyatında tenkidi realizm akımının öncüsüdür. Celil Memmedguluzâde’nin yazılarındaki rengârenk konular, dönemin sürekli değişen gündemine ve tarihi olaylara verilen tepkilerle ilintilidir. Celil Memmedguluzâde, eserlerinde Ermeni karakterlere en fazla yer veren yazarlardandır. Bu eserlerin çoğunda olumlu karakterler olarak dikkat çeken Ermeniler, karşılaştırma metoduyla kendi soydaşlarına örnek olarak gösterilmiştir. Çalışmamızda, yazarın şimdiye dek yeterince araştırılmamış bu konuyla ilgili piyes, hikâye ve makaleleri ideolojik yönden ele alınarak, “tarafsız” görünen realist yazarın asıl niyeti ve bu görüntünün sonuçları tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Celil Memmedguluzâde, Mirza Celil, Ermeni, Karşılaştırma.

Abstract:

Azerbaijani writer Jalil Mammadguluzadeh is the editor of famous "Molla Nasreddin" magazine and the leader of critical realism in the Azerbaijani literature of the early 20th century. The colourful topics in Jalil Mammadguluzadeh's writings are related to the reaction to ever-changing agenda of the period and historical events. Jalil Mammadguluzadeh is one of the writers who created many Armenian characters in his works. Conspicuous is the fact that in most of these works the Armenians are positive characters, who via the comparative method are depicted as an example for their compatriots. In this work, the author's plays, stories and articles related to this subject, which has not been studied enough so far, are analysed from the ideological point of view, and the main intention of the realist writer who looks "objective" and the results of this apparent objectivity are discussed.

Keywords: Jalil Mammadguluzadeh, Mirza Jalil, Armenian, Comparison.

1. GİRİŞ

Azerbaycan’da 1905-1907 yıllarında meydana gelen, 1918 yılında tekrarlanan “Ermeni meselesi” Sovyetler çökmeye başlarken yeniden patlak vermiştir.

“Günümüzde Azerbaycan’daki Ermeni meselesi, Azerbaycan topraklarında Ermeni devletinin kurulması süreciyle bağlantılıdır. Sözü edilen süreç, Çarlık Rusyası’nın Kafkasya’yi

işgali ile başlamış ve bu fiili durum Ermenilerin bölgede etnik yerleşimleri için uygun zemin hazırlamıştır” (Morkoç, 2016: 5300).

Özellikle nesirde sosyal tasvirlerin psikolojik tasvirleri üstelemeye başladığı XX. yüzyıl başlarında (Memmedov, 1979: 66) Azerbaycan edebiyatına Ermeni meselesinin yansıması farklı bakış açıları ile değişik şekillerde görülmektedir. Erdoğan Uygur’un da kaydettiği gibi,

“bütün olumsuzluklara rağmen birbirine düşmanlık duyguları beslemeyen insanların varlığı edebiyat dünyasında bazı yazarlara ümit ve cesaret vermiş; ayrışma yerine, bir arada yaşamayı kolaylaştıracak ortak özellikleri ön plâna çıkartan eserler yazmaya heveslendirmiştir” (Uygur, 2017: 2263).

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bu iki toplum arasındaki münakaşanın Rus hükümeti tarafından planlı şekilde uygulandığını topluma anlatmak için ister Ermeni isterse Azerbaycanlı Türk aydınların belli kısmı çok çaba göstermişler. Cemo Cebrayılbeyli’nin anlattığı göre, 1905-1907 döneminde Azerbaycan ve Ermeni halklarının en namuslu oğulları, âlimleri, yazarları milli adavetin karşısını almak için sadece kendi eserlerinde bu siyaseti ifşa etmekle kalmamış, kök köy gezerek halkı bilgilendirmişler. Mirza Elekber Sabir, Abbas Sehhet gibi şairlerin de dâhil olduğu Azerbaycanlı aydınların bir grubu “açıkça konuşmanın imkânsız olduğu dönemde kiraathane meselelerini müzakere etme bahanesiyle toplanır, dertleşir ve nifakın karşısını almak için tedbir yollarını araştırıyorlardı” (Cebrayılbeyli; aktaran Gasımzade, 1982: 176). Tarihi kaynaklar, aynı faaliyetin her iki tarafta da sürdürüldüğünü göstermektedir. Örneğin *Hovhannes Tumanyan* (1869-1923) bu adavete karşı yürüttüğü kampanyanın ne kadar şerefli bir iş olduğunu anlatarak, birbirlerine şahlanmış bu halkları inandırıp kılıçlarını kınlarına koymaya ikna ettiği, binlerle günahsız insanı vahşi kırgından kurtarmasının kendisini edebiyat için yaptıklarından daha fazla sevindirdiğini ifade etmiştir (Tumanyan, 1934: 10; aktaran Gasımzade, 1982: 176). Konuyla ilgili Azerbaycan edebiyatı tarihinin önde gelen isimlerinden olan Feridun Bey Köçerli’nin “İdareye Mektup” başlıklı bir yazısında ifade ettiği fikirler de dikkat çekmektedir. Köçerli, 1906 yılında İsabey Aşurbeyov’a hitaben yazdığı bu mektubunda “Müslüman ve Ermeni arasında sulh barışığının bina tutmasına çalıştığı” için onların faaliyetinden memnunluğunu dile getirmiştir. Ermeniler tarafından kendi evinin yakıldığına, öz dayısının evinin ateşe verilip iki çocuğuyla birlikte katledildiğine rağmen Feridun Bey

Köçerli, adavet gütmeksizin “*bu iki komşunun arasında şeytanın iğva¹ ve vesvesesi ile baheme² gelen fitne ve fesadın*” aradan kaldırılmasını ve yine eski dostluk ilişkilerinin onarılmasını arzu ettiğini ifade etmiştir. Köçerli, bu iki halkı birbirine düşürenin üçüncü bir düşman olduğunu ve aldanmadan birleşip o üçüncü düşmanı def etmek gerektiğini kaydetmiştir (Köçerli, 1963: 124).

Mirza Feteli Ahundov, komedilerinde Ermeni emekçi karakterlere yer vermiş, Celil Memmedguluzâde'nin, Mirza Elekber Sabir'in, Abdulla Şaik'in, Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin eserlerinde ise bu konular daha fazla derinleşip muhitin somut “içtimai-siyasi hadiseleri fonunda tamamen yeni ruhta”, yeni şekilde işlenmiştir (Halilov, 1966: 40). XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan edebiyatında Ermenileri eserlerine en fazla konu eden yazar Celil Memmedguluzâde'dir ve bu konuya şimdiye dek fazla değinilmemiş, hakkında ayrıca bir araştırma yapılmamıştır. Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra konuyla ilgili meydana gelen bazı çalışmalarda Celil Memmedguluzâde eserlerinin asıl ana fikrinin tahrif edildiğini, yüzeysel ve özensiz yaklaşımlarla “günün taleplerine uygun” algı yaratılmaya çalışıldığını söyleyebiliriz. Celil Memmedguluzâde, 1905-1907 Ermeni-Müslüman davasıyla ilgili siyasi görüşlerini “*iki ahmak komşu birbirini kırmakta iken Rus kazakları da bir taraftan şehri yakmaya mübaşir olmuşlar*” (Memmedguluzâde, 2004c: 83) tarzındaki cümlelerle hep açık ve net şekilde ifade etmiştir. 1907 yılında yazmış olduğu “Yoldaş” (Memmedguluzâde, 2004c: 162-164) adlı makalesinde de yazar, konunun derin hassasiyetine rağmen birbirlerini düşman belleyen her iki halka da eşit mesafede durmaya çalışmıştır. Bununla birlikte Celil Memmedguluzâde'nin sosyal meseleleri konu eden eserlerinde Ermeniler ile Azerbaycan Türklerinin ortak yönleri değil, tam tersi, birbirine zıt özellikleri ele alınmış, Ermenilerin milliyetçi, vatansever, uygar ve yenilikçi yönleri kendi halkına örnek olarak sunulmuştur.

2. YAZARIN ESERLERİNDE HAYATTAN ALINAN KARAKTERLER

Celil Memmedguluzâde, hayatının farklı dönemlerinde Nahçıvan, Revan, Tiflis, Şuşa, Tebriz ve Bakü şehirlerinde yaşamıştır. Celil Memmedguluzâde, eserlerindeki karakterleri çoğu zaman günlük hayattan, kendi muhitinden almıştır. Örneğin, yazarın en ünlü eseri olan “Ölümler” piyesinin başkahramanı İskender de yakın çevresinden aldığı

¹ İğva – ayartma.

² Bahem – birlikte, beraber.

karakterlerdendir. Yazarın eşi Hamide Hanımın anlattığına göre, İskender adlı bir akrabası kendi üzüm bağından şarap imal eder ve kendisi de sürekli içerdi, bu yüzden de ona “Keyifli İskender” adını takmışlardı (Mehmetkuluzade, 2002: 33). Yazarın çevresinde Ermeni kökenli insanlar çok olduğu için hayattan aldığı karakterler arasında Ermeniler de bulunmaktadır. Bunların arasında en çok dikkat çeken “Usta Zeynal” eserindeki Muğdusi Akop ve “Kamança” eserindeki Bahşı karakterleridir. Nezir Ehmedli’nin Nahçıvan’ın Mufassal Tahrir Defterlerine istinaden iki yıl önce açıkladığı bilgilere göre, Usta Zeynal 1886 yıl kayıtlarında Nehrem köy sakinlerinin listesinde yer almaktadır. Sözü geçen listede hikâyenin Ermeni karakteri Muğdusi Akop’un adı “Muğdusi Akop Kazarov Manukov, 47 yaş” olarak kaydedilmiştir (2017: 370). “Kamança” piyesindeki Bahşı karakterinin ise yazarın en yakın çevresinden olduğunu yine Hamide Hanımın hatıralarından öğrenebiliriz. Hatırate göre, Celil Memmedguluzâde 1918 yılının kış günlerinde kamanca ustası Bahşıyı kendisine kamança çalmayı öğretmesi için evine davet eder. Mirza Celil, Bahşı’yı sever, onunla dostça şakalaşıp gülmekten mutluluk duyardı (Mehmetkuluzade, 2002: 84-85). Bu bilgiye istinaden, yazarın “Kamança” eserinin meydana gelmesinde 1918 Mart olaylarının yanı sıra Ermeni kamançaçı Bahşı’yla olan yakın ilişkisinin de etkisi olduğunu kaydetmeliyiz.

3. YAZARIN ERMENİ KARAKTERLERİ ELE ALDIĞI ESERLER

Edebî tenkitten Celil Memmedguluzâde’nin eserlerindeki karakterlerin üç çeşit olduğu fikrine rastlanmaktadır: 1) Muhafazakâr bey, han, ruhani ve “entelektüeller”; 2) İskender, Gülbahar gibi yenilikçi nesil; 3) Cahil, mazlum, ezik tipler (Celal & Hüseyinov, 1982: 103-104). Yazarın eserlerindeki Ermeni karakterleri incelediğimiz zaman bu tasnife dördüncünün – Ermeni karakterlerin yer aldığı ayrıca bir bölümün veya etnik kökeni dikkate alıp yenilikçi nesli temsil eden 2. tasnife bir alt başlığın eklenebileceği kanaatine vardık. Hatta XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan edebiyatında Ermeni karakterler yaratan yazarların başında Celil Memmedguluzâde gelir denilebilir. Celil Memmedguluzâde’nin ilk eleştiri hedefi Müslüman dünyasındaki cehalet ve hurafelerdir. Bu konuda bütün araştırmacılar hemfikirler. Her ne kadar bu eleştirilerin Avrupa ile kıyaslanarak öne sürüldüğü kaydedilse de (Celal & Hüseyinov, 1982: 112), yazarın eserlerinde Avrupa’dan önce en yakın komşu olan Ermeni toplumundan örneklere daha çok rastlandığı söylenebilir.

3.1. Ahund³ ile Keşişin Vaazı

Celil Memmedguluzâde'nin 1906 yılında yazdığı "Ahund ile Keşişin Vaazı" (Memmedguluzâde, 2004b: 47-50) adlı eserinde olaylar Revan Guberniyasının⁴ Samanlık köyünde cereyan eder. Köyün ahalisinin yarısı Ermeni, yarısı Müslümanlardan oluşmaktadır. Yazar bu köyün timsalinde o dönemde Ermeni ve Müslümanlar arasındaki uygarlık farkını ele alarak, Ermenilerin amaç ve gayelerini Müslümanlara örnek olarak göstermiştir. Şöyle ki, Ermeni çocuğu vaktini oturup kitap okumakla değerlendirirken, Müslüman çocuk kedinin kuyruğuna ip bağlayıp onu bahçede sürüklemekle eğleniyor. Hikâyede yetişkinlere ilişkin hem sıradan insanlar hem de din adamlarıyla ilgili karşılaştırmaları görebiliriz. Ermeniler oturup keşişin vatan, millet, dil hakkındaki milliyetçi konuşmalarını dinlerken Müslümanlar da oturup kendi din adamları İran ehli olan Ahundu dinlerler. Ahund ise nerelere idrar yapılmayacağını, hangi günleri mezarlığa ve hamama gidilmemesini, böyle durumlarda cin çarparsa muska yazması için hemen ona gelmeleri gerektiğini anlatmaktadır. Makalede Ermeni keşişin vaazı, Müslümanlar için tam bir görk ve ders niteliğindedir:

"Ermeni milletinün dünyada üç sevgili balası⁵ var: "Vatan", "millet" ve "dil". Ve ne kadar ki biz bu balaların yolunda feda olmaya kadırız, ne Osmanlının Hamidiye askeri ve Kürtleri⁶, ne Rusya'nın Galitsinleri⁷ ve ne zamanenin gayri bir tegazası⁸ Ermeni milletinün bekasına halel yetiremeyecekler". "Millet, dil ve vatan yolunda feda olmaya" kadir olduğumuz sürece bütün dünyanın halkları birleşip üzerimize gelseler de, biz yine de

³ Ahund – İslam din âlimi, imam.

⁴ Guberniya – Çarlık dönemi Rusya'da yerel idari yönetim birimi.

⁵ Bala – yavru, evlat.

⁶ "19. yüzyılda Ermeni İsyancıları karşısında Osmanlı Devleti çeşitli tedbirler aldı. Bu tedbirlerden biri de Abdülhamit döneminde kurulan Hamidiye alaylarıydı. Hamidiye Alayları Ermenilerin hak iddia ettiği Doğu Anadolu Bölgesinin imparatorluk sınırları içinde kalması için Ermeni Silahlı Çetelere karşı kurulmuş paramiliter gruplardı. Bu grupların oluşturulmasında özellikle Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerinden faydalanılmıştı" (Kodaman, 2010: 131).

⁷ Galitsin – Knyaz Grigoriy Sergeyeviç Golitsin (1838-1907). Çarlık Rusya'da devlet adamıdır. Kafkas Valisi olduğu dönemde Ermenilerin "Büyük Ermenistan" hayalini kırarak yerel halkın isyanlarını organize eden Ermeni kiliselerinin mülkünü müsadere etmiş, birçok Ermeni sivil toplum örgütlerini kapatmıştır. 14 Ekim 1903'de Ermeni çetelerinin kendisine düzenlediği suikasta ağır şekilde yaralanmıştır.

⁸ Tegaza – talep.

önlerine çıkıp dilimizi ve vatanımızı koruruz. “Yaşasın vatan yolunda feda olan Ermeni milleti! Yaşasın millet uğruna şehit olan kardeşler! Getse, getse hayrening!”⁹ (Memmedguluzâde, 2004b: 47-48).

Mollanın vaazını dinleyen başkarakter – yazar, Müslümanlara yaklaşılarak eleştirel bir şiir söyler.

Celil Memmedguluzâde'nin kendisine ait olan bu şiirin bir tek son kıtasına baktığımızda bile, yazarın kendi soydaşlarının haline isyan edip onları nasıl ayıpladığını, kelimelerin nasıl kalp acısıyla, derin teessüf ve ıstırapla harmanlandığını görebiliriz:

*Yüz zahmet ile komşuların ilmi tapanda¹⁰,
Sen âlim olursan gidip asude yatanda,
Sen ayş kıl, onlar toza toprağa batanda,
Git yar-ü refik ile gülüstane, utanma!
(Memmedguluzâde, 2004b: 48).*

3.2. Ermeni ve Müslüman Övretleri¹¹

Celil Memmedguluzâde, 1907’de yazdığı “Ermeni ve Müslüman Övretleri. Bu İşlerin Çaresi” (Memmedguluzâde, 2004b: 167-171) adlı makalesinde ayetlerden örnekler vererek kadınların yüzlerini kapatması gerektiği hakkında Kuran’da tek kelime bile edilmediğini, ayetlerin asıl ruhundan ve amacından uzaklaşıldığını, kadınların cinselliklerinin gizlenmesi gerektiğini yüzlerinin kapatması gibi algılanmasının ve bu şekilde uygulamaların aşikâr bir cehalet örneği olduğunu kaydetmiştir. Arabistan, İran, Osmanlı ve Rusya’nın çoğu yerlerinde Müslüman kadınların yüzü açık gezmesine rağmen Kafkas’ta durumun böyle olmadığından yakınan yazar, buradaki erkeklerin kadın yüzünü açarsa başka erkeklerle yakınlık kurar endişesinde olduğunu saçma bulur ve Ermeni kadınlarını örnek getirir:

“Komşularımız Ermeni övretleri gözlerimizin karşısındadır. Bunlar yüzü açık dolaşırlar. Hiçbir insaf ehli diyemez ki ermeni övretleri özge erkekler ile aşnalık¹² yaparlar” (Memmedguluzâde, 2004b: 169).

⁹ Getse, getse hayrening! – Ermenice: Yaşasın vatan!

¹⁰ Tapanda – bulurken.

¹¹ Övret – avrat, kadın.

¹² Aşna – “aşına” sözüdür, gizli dost, metres anlamındadır.

Yazar, diğerlerinin yanlış anlayacağı için bu sözleri sırf ermeni ailelerini iyi bilenlere söylediğini vurgular ve şöyle devam eder:

“Hangi vicdan sahibi Müslüman diyebilir ki ermeni övretleri hayâsızdırlar? Hangi bir Müslüman görmüş ve işitmiş ki, Ermeni övretleri kocalarına ihanet etsinler ve özge erkeğe meyil gösterebilirler? Hangi bir yakışıklı ve genç Müslüman bir Ermeni övretini kendisine aşna eylemeyi becerebilir?”

Celil Memmedguluzâde, ahlaksız kadınların bütün toplumlarda, her milletin içinde olabileceğini, Ermenilerde bunların hiç de Müslüman toplumlardakinden fazla olmadığını kaydeder ve kendini savunurcasına ekler:

“Sözün doğrusunu konuşmak da bir hünerdir; yoksa kendi kendimizi başlatalım övmeye ve özgeleleri kötüleyelim – bu iyi değildir” (Memmedguluzâde, 2004b: 169).

Yazar, terbiyeli yüzü açık Ermeni kadınları içinde ahlaksızına hiç mi hiç rastlamadığını ama Ermeni köylerinde yüzleri örtülü dolaşan fahişelerden çok gördüğünü söyler ve Ermenilerin timsalinde kadının ahlakının yüzün açık veya kapalı olmasıyla alakalı olmadığını anlatmaya çalışır (Memmedguluzâde, 2004b: 170).

Celil Memmedguluzâde'nin bu makalesinin XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan edebî camiasında en feminist ruhlu yazı olduğunu söyleyebiliriz. Makalede, Kafkas'taki kadınların günahı ne ki, o biçareleri dutsak edip, onları kendimize kul, cariye, aşçı, işçi ve oyun-oyuncak yapmışız diye sitem edilir. Celil Memmedguluzâde, erkeklere hitaben, bir de kendimize bakalım *“Biz kendimiz neyiz ve hangi bağların çiçeğiyiz”* der ve döneminin erkeklerinin kirli çamaşırlarını dökmeye başlar. Makalede, erkeklerin karı-kız peşinde koşarak ailesinin rızkını *“sarı saçlı ecnebi fahişelere”* harcadıklarından, kenarda köşede kapalı bir kadının açıkta kalmış topuklarından hoşlanırlarsa hemen kendilerine siğhe¹³ ettiklerinden bahsedilmektedir. Yazar, kadınların sanki bu durumun farkında olmadıklarını aşağıdaki kışkırtıcı sözlerle ifade etmiştir:

“Eğer Müslüman övretlerinde birce tike gayret ve ganacag¹⁴ olsa, eğer Müslüman övretleri gözlerini açıp gaflet uykusundan uyansalar, biz erkeklerden boşanıp, Yahudilere, putperestlere, Japonlara... övret olmayı reva görürler” (Memmedguluzâde,

¹³ Siğhe – Müta nikâhı. Geçici evliliktir. Genelde para karşılığında yapılır.

¹⁴ Ganacag – anlayış.

2004b: 170).

Makalenin sonuna “*Bu işlerin çaresi*” adı ile bir alt başlık atan yazar, tek çareyi küçük kızların talim-terbiyesinde, okumasında görür. Yazar, konuyla ilgili erkeklere verdiği tavsiyede, karılarını aydınlatmanın bir işe yaramayacağını, böyle bir şeye kalkışılırsa bile karılarının kurulu düzene karşı çıkmayacaklarını kendine özgü espritüel cümlelerle ifade etmiştir. Celil Memmedguluzâde’nin geldiği sonuç, okuyan kız çocuğunun ileride kendi kıymetini daha iyi bilip bu gibi durumlarda nasıl davranacağına da kendisinin karar vermesinin doğru yol olduğu yönündedir. Yazarla aynı düşünceleri paylaştığından olmalı ki Hamide Hanım, Mirza Celil’in evlilik teklifini “*büyük gürültü koparan*” bu yazıdan sonra kabul etmiştir (Mehmetkuluzade, 2002: 22).

3.3. *Guli-biyabanlar*¹⁵

Celil Memmedguluzâde, insanı felâkete attığına itikat edilen vahşi bir mahlûk ismi olan gulyabani ibaresini genelde fakir soydaşlarına yardım etmeyip taziye veya düğünler yapıp bunlarla övünen kişiler için kullanmıştır. Yazar, 1907’de yazmış olduğu “*Guli-biyabanlar*” adlı makalesinde de Zengezur ve Karabağ’daki açlara hiçbir yardımda bulunmayan Müslüman zenginleri gulyabani adlandırır ve halkın bu zenginlere saygı duyarak baş eğmelerine bir anlam veremediğini ifade eder. “*Ey guli-biyabanı, Gel apar*¹⁶ bu hayvanı” dizesinin epigrafi olarak seçildiği bu eserde de Azerbaycan’daki zenginler Ermeni zenginlerle kıyaslanmaktadır. Yazar, ibadet ve insaniyetleriyle övünen zenginlerin taziye ve düğün masraflarından kaçınmadıkları halde aç yurttaşlarını doyurmak için bir kuruş harcamadıklarını, Ermeni zenginlerinin bunun tam tersini yaptıkları halde onlarla ilgili “*Biz yaxşı adamıg, ermeniler pis adamdırlar*¹⁷” demesini en ağır şekilde eleştirir. Makalede Zengezur’daki Müslüman açların buğday vagonlarına boşuna koştukları, bunların Ermeni zenginlerinin kendi halkına gönderdiği yardım olduğu anlatılır, bütün bunlara rağmen Müslümanların ibadetten ve insaniyetten sohbet düştüğünde hep lafın gelişi “*Yazık Ermeniler, acaba bunlar Allah’a ne cevap verecekler?*” dedikleri kaydedilir. (Memmedguluzâde, 2004b: 147).

3.4. *Usta Zeynal*

Celil Memmedguluzâde, kendisini “*Usta Zeynal*” hikâyesini

¹⁵ Guli-biyaban – gul-i biyaban, gulyabani.

¹⁶ Apar – götür.

¹⁷ Biz iyi insanız, Ermeniler kötü insanlardır.

yazmaya ittiren sebepleri açıklama çalışmıştır. Yazar, din adamlarının cahil kitleyi yanlış bilgilendirdiklerini, örneğin mollaların bu dünyada neyin mundar neyin temiz olduğu hakkında avam halka söylediklerini kendine has ironiyle şöyle ifade etmiştir: “*Temiz odur ki, bitli sirkeli de olmuş olsa ancak itikatça Müslüman olsun, Ali Şii’si olsun ve mundar odur ki, çok pakize ve temiz de olmuş olsa ve bu dakika temiz hamamdan da çıkmış olsa, bir surette ki o, Müslüman değil, Ermeni’dir, Rus ve Gürcü’dür, o adam mundardır*” (Memmedguluzâde, 2004c: 64). Yazar, bu düşüncelerden yola çıkarak 1906 yılında “Usta Zeynal” (Memmedguluzâde, 2004a: 139-150) hikâyesini kaleme almıştır. Aynı yılda Feridun Bey Köçerli, “Usta Zeynal” hikâyesini ve yazarını överek nedense matbuatın bu esere gereken ilgiyi göstermediğini kaydetmiştir (Köçerli, 1963: 138). Hikâyedeki olaylar, Moskova darülfünununda dört buçuk yıl tahsil aldıktan sonra evine dönmek için yola çıkan oğlunu karşılama heyecanı içerisinde olan Muğdusi Akop adlı Ermeni esnafın evinde başlar. Altı odadan oluşan evini gözden geçiren Muğdusi Akop, salonun biraz tamire ihtiyacı olduğunu fark eder. Üç gün içerisinde bu işi acilen halletmek isteyen Akop, İran’dan gelen Usta Zeynal ile tanışır. Bundan sonra eserin finaline kadarki olayların esasını, Usta Zeynal ile yardımcısı Kurban ve Muğdusi Akop arasında geçen diyaloglar oluşturmaktadır. Muğdusi Akop’un güzel evi, dükkânı, üniversite mezunu oğlu var, Usta Zeynal ise İran’dan çalışmaya gelmiş fakir, cahil ve fanatik bir dindardır. İslam dininin asıl mahiyetinden habersiz olan Usta Zeynal, vaaz vermişçesine eğitimsiz mollalardan duyduğu temiz-mundar, mümin-kâfir, cennet-cehennemle ilgili konuşmalar yapar. O, her şeyi kısmete bağlayıp yaşadığı dünyayı umursamadan sırf ahirete yönelik fikirler üzerine yoğunlaşır ve işini sadece aksatmakla kalmayıp, sıva için gereken su yanlışlıkla Ermeni’nin “mundar” tepsisinden kullanıldı diye, parasını almadan, ev sahibine bir şey söylemeden temizlenmek, “mundarlıktan” kurtulmak için işini yarım bırakıp gider.

Celil Memmedguluzâde, iki zıt karakter olan Usta Zeynal ve Muğdusi Akop’un yaşam tarzlarını ve dünya görüşlerini karşılaştırır. Müellif, diğer eserlerindeki karşılaştırmalarda olduğu gibi, Usta Zeynal’ı da “*diri, gözü açık, faal bir adamla karşılaştırır. Lakin usta Zeynal’daki fanatizm, atalet ona hareket ve diriliği, ayıklığı görmeye mani olur*” (İsrafilov, 1988: 39). Usta Zeynal’ın timsalinde Müslüman Şarkın iyi niyetli ve temiz kalpli, fakir, helal emeği ile yaşayan, fazla malda gözü olmayan, gözü tok ve aynı zamanda cahil ve saf, atalet basmış ve uyuşuk, fakir evlatları kaleme alınmıştır.

Yazar, bir canlı, çevik Ermeni ile avam Müslüman arasındaki

manevi uçurumun derinliğini mukayese yoluyla göstererek, bütün eserlerinde yaptığı gibi Müslümanların gözlerini açıp, yaşadıkları dünyayı görmeleri için silkeleyip uyandırmaya çalışmıştır.

3.5. *Goşa Balınç*¹⁸

Celil Memmedguluzâde, “Goşa Balınç” (Memmedguluzâde, 2004a: 333-340) adlı küçük hikâyesinde “Ermeniler Müslümanları nasıl tanırlar?” meselesini yürek acısıyla gündeme getirmiştir. Eserde, 13 yaşlı kızını okul kayıtları için Zakatala şehrine götüren yazarın orada karşılaştığı “çift yastık” macerası kaleme alınmıştır. Şöyle ki, şehir misafirhanelerinde yer bulamayan başkarakter – yazar, kalacak yer için hamalın götürdüğü temiz bir Ermeni evine gider. Ev sahibi kadın, yatacak yer hazırlarken baba-kızı karı-koca sanıp çift kişilik yatak hazırlar. Adam her defasında yastığın birini alıp diğer yatağa bıraktıkça kadın manalı manalı gülümseyerek yastığı getirip tekrar yerine koyar. Hikâyenin sonunda Ermeni kadının oğlu Ohan’ın söylediğinden belli olur ki, özellikle Zakatala çevresinde yaşlı Müslüman erkeklerin kendilerine ergen kızları eş olarak alması normal kabul edildiği için bu baba-kızı da o çiftlerden biri sanmışlar. Yazar, bu duyduklarından kalbinde derin bir acı hissettiğini söylese de genel olarak hikâyenin akışı yazarın esritüel kelimeleriyle ifade edilince, eser trajikomik hale dönüşmüştür.

3.6. *Kamañça*¹⁹

Celil Memmedguluzâde, bir perdeli “Kamañça” piyesini (Memmedguluzâde, 2004a: 430-436) 1905-1907 yıllarındaki “Ermeni – Müslüman Davası” adıyla tarihe düşmüş olayların tecrübesinden hayli sonra ve Ermenilerin yapmış olduğu 1918 Mart kırgınından hemen sonra yazmaya başlamış, 1920 yılının Ocak ayında bitirmiştir. Yazarın Şuşa’da kaleme aldığı bu eserde olaylar Karabağ’da cereyan eder. Piyeste

“İki ulus arasında patlak veren çatışma üzerine silahlı Türkler tarafından esir edilen bir Ermeninin ölmek ile yaşamak; Türk komutanının ise öldürmek ile yaşatmak arasındaki ince çizgi üzerinde keskinleşen gergin psikolojik durumları tasvir edilir” (Uygur, 2007: 2241).

“Kamañça” piyesi özellikle günümüzde yeni ve özgün bakış açısıyla değerlendirilmesi gereken, hakkında ayrıca bir çalışma yapılmasına ihtiyaç duyulan eserlerdendir. “*Müellifin reel düşüncelerinden yaranan*” bu eserde

¹⁸ Goşa balınç – çift yastık.

¹⁹ Kamañça – Kemañça. Kemañçeye benzer Azerbaycan milli musiki aletidir.

savaş ve mücadele sahneleri değil, “*insan kalbinin; sonsuz keramet imkânları, musikinin tesiri ile yumuşayarak en gaddar düşmanı bile bağışlamak hüneri, intikam hissinden vaz geçme becerisi, onun en ulvi hümanist duygularla çulğalaşması*”²⁰ büyük cesaretle sanata getirilmiştir” (Saraçlı, 2007: 360-361).

Bunun dışında “Kamañça” piyesi, Celil Memmedguluzâde’nin sürekli Çarlık Rusya’nın “parçala ve yönet” siyasetini ifşa eden eserlerinin en önemli parçalarından birini oluşturmaktadır. Eserde iki başkarakter vardır: Kahraman Yüzbaşı ve Ermeni Bahşı. Kahraman Yüzbaşı karakterinin yanında Bahşı, cılız, zayıf, zavallı, mazlum gibi görünmektedir. Aslında Celil Memmedguluzâde’nin Ermeni karakterlerine yer verdiği bütün eserlerinde olduğu gibi “Kamañça”da da Ermeni ve Türk birbirine zıt karakterler olarak karşı karşıya getirilmiştir; yalnız burada durum bir hayli farklıdır. Ermeni Bahşı hiçbir suçu olmayan sıradan bir kamañca ustasıdır; fakat en yakın arkadaşları Ermeniler tarafından şehit edilen Kahraman Yüzbaşı’nın eline geçen bu kamañcacı, ilk başta onun nazarında dostlarının intikamını alabileceği bir Ermeni’dir.

Eflatun Saraçlı’nın kaydettiği gibi, bu eserde asıl önemli olan gayedir – “*Beşeriyeti beşeri değerlerle yaşatmak gayesi*” (Saraçlı, 2007: 364-365). Gerçekten de ismi Kahraman Yüzbaşı olan karakter, başkahraman olmasa da sırf bu gayeye hizmeti için gerçek bir kahramandır. Kahraman Yüzbaşı, Ermeni Bahşı’nın elindeki kamañçayı gördüğünde ona çalmasını emreder ve musiki sedaları altında olayların akışı değişir. “*Ey namert dünya*” deyip elindeki kamayı yere atarak Ermeninin canını bağışlayan acılı Kahraman Yüzbaşı’nın bu sözleri, zamaneyi tanımlayacak en vecize kelime olarak akıllarda yer edinir. Eserde kamañcanın hangi halka ait olduğu ile ilgili tek kelime edilmez, Azerbaycan musiki makamlarının adları geçse de bu musiki aleti bir profesyonel müzisyen olan Ermeni Bahşı tarafından icra edilmektedir.

Kamañça ile alakalı birçok yorumlarda benzer ifadeler kullanılsa da ilginçtir ki, Muhammed Emin Resulzade de “*her iki millet için ortak olan*” musiki aleti ibaresini kullanmıştır (Resulzade, 1990: 61). Buradaki “ortak” sözünün Ermenilerin bütün Türk kültürünün ve Türk topraklarının ortağı olduğunu kabul etmek gibi algılanmasına neden olabilecek tehlikeli bir ibare olduğu kanısında olduğumuzu kaydetmeliyiz.

Aslında Ermeni, Türk kültürünü derinlemesine benimseyerek Türkü en güçlü silahlarından biri olan kendi musikisi ile vurur. Bu vuruş Türkü

²⁰ Çulğalaşmak – kucaklaşmak, kaynayıp karışmak, coşmak.

yıkar mı yoksa kurtarır mı? – bu mesele tartışılır. Yaşar Garayev, “Kamança”yı “*milli musikiyi maneviyat, ahlak ve felsefe gibi*” terennüm eden bir eser olarak değerlendirmiş, kısas anında bile nefretten sakındırmanın Azerbaycan edebiyatının zayıflığı değil, tam tersi muhteşem gücü olduğunu kaydetmiştir. Ermeni edebiyatının deha ve devler bakımından en kısır edebiyat olduğu görüşünü savunan Yaşar Garayev, bunun sebebinin özgünlüğü ve güncelliği ile daha çok dikkat çekmekte olan aşağıdaki ifadelerle açıklamıştır:

“*Sanat nefretten hamile kaldığında ondan Raffi²¹ doğar, Fuzuli değil; Balayan²² doğar, Mirza Celil değil*” (Garayev, 1996: 256-257).

4. ERMENİ SOSYAL MEDYASINDA KONUYLA İLGİLİ GÖRÜŞLER

Celil Memmedguluzâde'nin Ermeni karakterlerin yer aldığı eserleri Ermenistan sosyal medyasında ilgi duyulan konular arasında yer almaktadır. Bu konudaki genel fikirler ise Celil Memmedguluzâde'nin eserlerinde bu iki toplum arasındaki uygarlık farkının Ermenilerin lehine ortaya konulduğu yönündedir. Bu bölümde çağdaş Ermeni toplumunun Celil Memmedguluzâde'nin “Ahund ve Keşişin Vaazı”, “Usta Zeynal”, “Goşa Balınç”, “Ermeni ve Müslüman Övretleri” eserleri ile ilgili tartışmalarının genel değerlendirilmesi yapılacaktır.

16.08.2011 tarihinde “Open Armenia World Wide Armenian Forum” adlı Ermeni sitesinde “Мирза Джалил”²³ başlıklı yazıda Celil Memmedguluzâde'nin “Ahund ve Keşişin Vaazı”, “Usta Zeynal”, “Goşa Balınç”, “Ermeni ve Müslüman Övretleri” eserlerinin Rusça tercümesi yerleştirilmiştir. Yazardan Mirza Celil diye bahsedilmektedir. Ermeni formunda yazarın bu eserlerinin paylaşılmasındaki asıl niyet – şaka ve kahkahalarla dolu bu yazıların aslında tehlikeli olduğu yönünde uyarılarda bulunmaktır. Bu eserlerle ilgili yazılmış yorumlarda “*daha millet olarak oluşmamış Müslümanların “Müslüman” dilleriyle*” alay edilerek 100 yıldan beri Azerbaycan Türklerinin durumunun aynı kaldığı kaydedilmektedir.

²¹ Raffi – Akop Melik (1835-1888). Tarihi roman yazarıdır. 1881'de Karabağ seyahatinden sonra Ermeni şovenizmini aksettiren “Hamse Melikliği” kitabını yazmıştır.

²² Zori Balayan (1935-). Karabağda esir alınmış 13 yaşındaki bir Azerbaycan Türkünün üzerinde vahşi bir deney yaparak diri diri derisini yüzmiş sözde doktor ve gazeteci.

²³ Мирза Джалил – Mirza Celil.

İki toplumun değer ölçüsünün verildiği, Türklerin “Dil, Vatan, Millet” şiarını Ermenilerden öğrendikleri yönündeki yorumların yanı sıra, diğer açıdan bakıldığında Mirza Celil’in Ermenileri milli ideallerini bebelikten ana sütüyle birlikte kanlarına yürüten kindar varlıklar gibi gösterdiği gibi yorumlar da yer almaktadır. “Usta Zeynal” hikâyesine yapılan bir yorumda, zamanında Mirza Celil’in hainlik ve Ermenilere hizmet ettiği gerekçesiyle suçlandığı yazmaktadır. Buna karşılık olarak hikâyeyi paylaşan kişinin belli entelektüel seviyede olduğunu gösteren cevabında bunun hiç de böyle olmadığı, tam tersi yazarın kendi halkını seven bir satirik ve tenkitçi olduğu kaydedilmektedir. “Usta Zeynal” hikâyesine dair yorumlarda Azerbaycan Türklerinin bu probleminin diğer konularda olduğu gibi güncelliğini koruduğu, Ermenilerin Azerbaycan Türklerinin dünyasında pozitif anlamda başka gezeğenden gelmiş insanlar gibi gösterildiği kaydedilmektedir.

Azerbaycan Türklerinin kendilerini sürekli Ermenilerle kıyaslama hallerine Trans Kafkas’taki Müslüman yazarlardan sadece Mirza Celil’in değil, Seyid Azim Şirvani, Mirza Elekber Sabir’in eserlerinde de rastlandığına dair yorumlar da yer almaktadır. “Goşa Balınc” ile ilgili yorumlarda Ermenilerle dip dibe yaşayan Mirza Celil’in mantalitesinin standart dışı olduğu, kendisinin herkesin ateşten korkarcasına itiraf etmekten çekindiği meseleleri dile getirdiği yönündeki yorumlar da dikkat çekmektedir. Celil Memmedguluzâde’nin 06.03.2012 tarihinde aynı internet sitesinin 4. sayfasına yerleştirilmiş “Ermeni ve Müslüman Övretleri” adlı eserine yapılan yorumlarda ise “şimdiki gibi o zamanlar da komşularının her şeyi sihirli aynadan – “Ermeni aynasından” öğrendikleri” yönündeki fikirler ön plandadır (<https://openarmenia.am> Erişim Tarihi: 15.07.2019).

“Panorama.am” adlı başka bir sitedeki “*Как армянин Григор вылечил азербайджанского просветителя Мирзу Джалила с помощью армянской тутовой водки с перцем*”²⁴ başlıklı yazıda ise zamanında Ermeni Grigor’un hastalanmış Mirza Celil için kırmızıbiber ve dut votkasından merhem hazırladığı hakkında bilgi verilmektedir. Bu bilgiye yazarın eşi Hamide Hanımın yazdığı hatıratından erişilmiştir; fakat Grigor’un hazırlayıp getirdiği merhem yazar için değil, yazarın hasta kardeşi içindi (Mehmetkuluzade, 2002: 44). Sitede Celil Memmedguluzâde ile ilgili aşağıdaki bilgiye yer verilmiştir:

“Bir etnos, toplum ve halkı karakterize eden tüm olumlu, temel

²⁴ “Ermeni Grigor, Azerbaycanlı aydın Mirza Celil’i biberli Ermeni dut votkası ile nasıl sağalttı”.

ve taklit etmeye değer yönleriyle tecessüm ettirilen Ermeniler, onun eserlerinde merkezi yerlerden birini işgal eder. Mirza Celil, özellikle “Ahund ve Keşişin Vaazı”, “Goşa Yastık”, “Usta Zeynal” gibi eserlerinde bu iki halk arasındaki uygarlık farkını göstererek Ermeni ve “Müslümanlar” (şimdiki Azerbaycanlılar) arasında kıyaslama yapar” (<https://www.panorama.am> Erişim Tarihi: 17.07.2019).

5. SONUÇ

Celil Memmedguluzâde, eserlerindeki karakterleri çoğu zaman hayattan almış, özellikle XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Ermenilerle aynı ortamlarda daha fazla bulunduğu için onları yakından izleme fırsatını yakalamıştır. Eserlerinde Ermeni karakterlere en fazla yer veren yazarlardan biri olan Celil Memmedguluzâde'nin bu karakterleri kullanma amacı bellidir. Celil Memmedguluzâde, soydaşlarını hurafe, cehalet ve atalet bataklığından çekip çıkarmak için Azerbaycan Türklerinin dip dibe yaşadığı Ermenilerden ders alıp vatan, millet, dil için mücadeleye davet etmiş ve bunun için eğitimi şart hesap etmiştir. Yazar, verdiği mesajın daha etkili olması adına en yakınındaki komşusu olan Ermenileri kendi halkına örnek model olarak göstermiş, kıyaslama yolu ile daha fazla yol alınacağı kanaatine varmış ve bu düşüncesini ömür boyu sürdürmüştür.

Günümüzde Celil Memmedguluzâde eserlerindeki Ermeni-Müslüman kıyaslamalarının her iki toplum tarafından nasıl karşılandığına bakıldığında hem Ermenistan hem de Azerbaycan sahasında 100 yılda fazla bir ilerleme kaydedilmediğine yönelik ortak fikirlerin sergilendiği söylenebilir. Bunun dışında Ermeni gençliğinin bir kısmı, vakurla yazarın ilgili eserlerindeki bu kıyaslamaların doğru olduğunu kaydetmenin yanı sıra bunların uyarıcı ve eğitici nitelikte olduğunu göz önünde bulundurmaya, Ermeni okuyucusunu daha dikkatli ve temkinli olmaya davet eder.

Son yıllarda Azerbaycan sahasında ise 1905-1907 Ermeni-Müslüman çatışması döneminde bile kendi milletini ağır şekilde eleştirip Ermeniler karşısında küçük düşürdüğü düşüncesiyle yazarı suçlayanların arttığı görülmektedir. Bununla birlikte çoğunluk, halkını içler acısı durumdan kurtarmak için hayatı boyunca mücadele etmiş yazarı destekleyip savunmaktadır. Konuyla ilgili Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı Anar Rzayev'in de belirttiği gibi, insanlar bazen katılmadıkları fikirleri tartışıp kendi tutumunu mantık çerçevesinde açıklamak yerine farklı düşünen herkese karşı amansız bir dayanıksızlık gösterir, onu aşağılamaktan bile çekinmiyorlar (Anar, 2008: 29). Sosyal demokrat görüşlü Celil

Memmedguluzâde'nin kendine özgü tenkidî realist üslupla kaleme aldığı konular gerçeklikleri yansıttığı için yazar haksız sayılamaz; fakat bir gerçekliğin ne zaman, ne şekilde ve hangi şartlar altında söylendiğine göre durum değişebilmektedir. Azerbaycan-Ermenistan savaşının devam ettiği günümüzde şimdiki şartlara uygun aynı tarzda eserler yazılırsa tepkilerin ne olacağı merak edilmiyor değildir.

6. KAYNAKLAR

- Anar (2008). Ebedi Mirza Celil. *Celil Memmedguluzâde Ansiklopedisi*. Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, s. 8-38.
- Cebrayılbeyle, C. *Hatıralarım*. Az. SSS EA Respublika Elyazmaları Fondu, inv. 350.
- Celal, M. & Hüseyinov, F. (1982). *XX. asır Azerbaycan edebiyatı*. Bakü: Maarif.
- Ehmedli, N. (2017). Mirza Celil neçenci ilde doğuldu. *Filologiya Meseleleri*, Mayıs, No: 5, Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Elyazmalar Enstitüsü, Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyatı, s. 362-372.
- Gasımzade, G. (1982). *Edebiyatta millilik ve beynelmilellik*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- Halilov, P. (1966). *SSRİ Halkları Edebiyatı*, Bakü: Maarif Neşriyatı.
- İsrafilov, H. (1988). *Azerbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemleri (1890-1920)*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- Kodaman, B. (2010). II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:21, s.131-138.
- Köçerli, F. (1963). *Seçilmiş eserleri*. Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı.
- Mehmetkuluzade, H. (2002). *Azerbaycan'da yenilikçi bir öncü: Celil Mehmetkuluzade*. Haz.: Fatma Özkan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Memmedguluzâde, C. (2004a). *Eserleri*. 4 ciltte, Tertip ve izahların müellifi: İsa Hebibbeyli, I. cilt, Bakü: Önder Neşriyat.
- Memmedguluzâde, C. (2004b). *Eserleri*. 4 ciltte, Tertip ve izahların müellifi: İsa Hebibbeyli, II. cilt, Bakü: Önder Neşriyat.
- Memmedguluzâde, C. (2004c). *Eserleri*, 4 ciltte, Tertip ve izahların müellifi: İsa Hebibbeyli, IV. cilt, Bakü: Önder Neşriyat.
- Memmedov, E. (1979). Azerbaycan nesrinin tekmileşmesine Dair. *XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı Meseleleri*. Bakü: Elm.
- Morkoç, A. (2016). Mevlüt Süleymanlı'nın 'Ermeni Adındaki Harfler' Romanı ve Tarihi Gerçekler. *Journal of human sciences*, 13(3), pp:5290-5303.
- Resulzâde, M. E. (1990). *Asrımızın Siyavuşu. Çağdaş Azerbaycan edebiyatı. Çağdaş Azerbaycan tarihi*. Bakü: Gençlik Neşriyatı.
- Saraçlı, E. (2007). *Azerbaycan yazıcıları Cumhuriyet döneminde*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- Tumanyan, O. (1934). *İzbrannoe*. Tbilisi.
- Uygur, E. (2007). Azerbaycan edebiyatında Türk-Ermeni ilişkileri. (*Poster Bildiri*), I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, 09-15 Nisan, İzmir, 2006 (*Düzenleyen: Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*). I.

Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı V, s. 2239-2244,
Lazer Ofset, Ankara.

Uygur, E. (2017). Neriman Nerimanov'un "Bahadır ve Sona" eserinde Türk-Ermeni kültür çatışması. *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)*, Vol:3, Issue:12, pp:2261-2268.

<https://openarmenia.am> (Erişim Tarihi: 15.07.2019).

<https://www.panorama.am> (Erişim Tarihi: 17.07.2019).